

«الجمل» للشيخ المفيد

نویسنده: سید علی میرشریفی

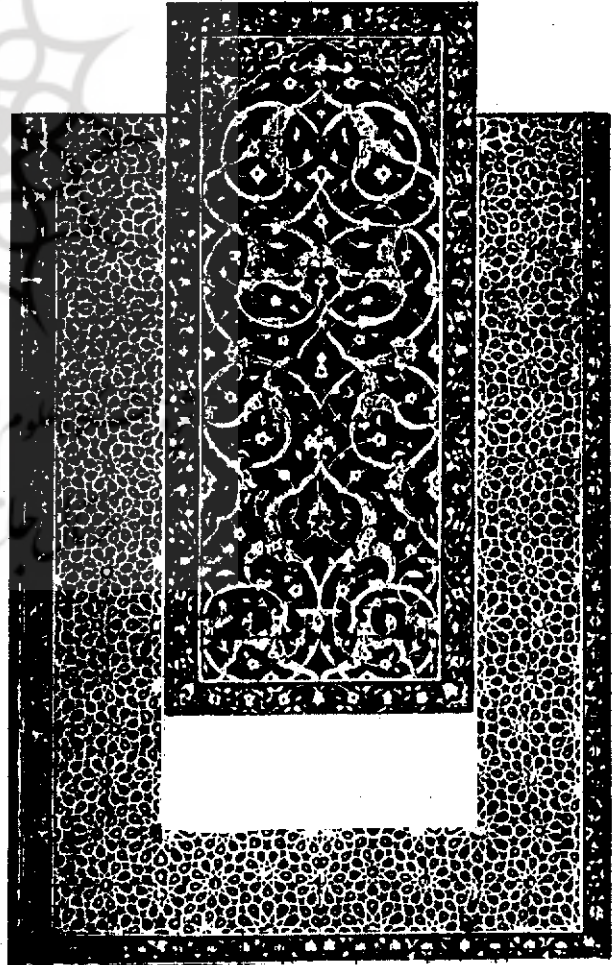
در نخستین سال حکومت امیرالمؤمنین علی - علیه السلام - (۳۶ هجری)، شورش خونینی به بهانه خونخواهی عثمان، به رهبری عایشه و کارگزاری طلحه و زبیر در نزدیک شهر بصره رخ داد. (البته همین سردمداران شورش، خود قاتل عثمان بودند و بارها بدان اعتراف کردند) چون عایشه هنگام رهبری نبرد بر جملی (شترنری) سوار بود، این نبرد به جنگ جمل مشهور شد. جنگ جمل - و یا به تعبیر بهتر و رساتر فتنه جمل - اولین نبردی بود که بین دو طائفه از مسلمانان پدید آمد، لذا از این نظر حائز اهمیت شد و محور بحث و جدل قرار گرفت.

مسئله شورش جمل چنان پیچیده بود و ظاهر فریبنده داشت که به گفته شافعی اگر علی - علیه السلام -، این جنگ را به پایان نرسانده بود، کسی از احکام جنگ بین مسلمانان چیزی نمی دانست.^۱ جنگ جمل از دیر باز مورد بحث و گفتگو واقع شد: یکی از نظر کلامی که آیا حق با چه گروهی بود، و دیگر از نظر گزارش؛ و به اصطلاح تاریخ فتنه جمل.

مورخان بزرگ و معروف درباره واقعه جمل کتابهای مستقلی نوشتند که برخی از آنها عبارتند از: ابومخنف لوط بن یحیی ازدی (متوفای ۱۵۷ ق)، محمد بن عمر واقدی (متوفای ۲۰۷ ق)، نصر بن مزاحم منقری (متوفای ۲۱۲ ق) علی بن محمد مدائنی (متوفای ۲۲۵ ق)، عبدالله بن محمد بن ابی شیبه (متوفای ۲۳۵ ق)، ابراهیم بن محمد بن سعید ثقفی (متوفای ۲۸۳ ق).^۲

این کتابها عموماً در جو اختناق و مناسب با ذوق حاکمان طاغوت زمان نوشته شد و لذا به خوبی گویای ماجرای جمل و نشان دهنده آن صحنه نبود؛ افزون بر این خود این کتابها هم به شکل اصلیشان به دست ما نرسیده؛ جز تکه هایی که برخی نقل کرده اند، آن هم مطالبی که با اغراض و افکارشان مناسب بوده است.

یکی از کسانی که کتاب بسیار پر بار و بدون اغراض و افکار آلوده درباره جنگ جمل نوشت، متفکر بزرگ، و فقیه ژرف نگر، مرحوم شیخ مفید بود، شیخ مفید بزرگترین چهره درخشان شیعه در قرن چهارم هجری، متکلمی بس ماهر و زبردست، دانشمندی جامع و مورخی محقق بود. او در حالی که مرجع تقلید کل شیعیان جهان بود و ریاست و زعامت این طائفه را برعهده داشت و دهها شاگرد فرزانه چونان سید مرتضی، سید رضی، شیخ طوسی، نجاشی و... تعلیم و تربیت می کرد و به پاسخگویی سوالات و استفتائات

الجزء النصرة في حرب البصرة

بإذن الله تعالى
المفتي الشيخ المفيد

نسخ
التدوين المبرهن

گوناگون از سراسر جهان اسلام می پرداخت و مشکلات و معضلات اجتماعی را حل می کرد و دهها جلسه علمی و بحث و مناظره درباره مذهب شیعه را برگزار می نمود، جز اینها اشتغالات دیگری نیز داشت، با این همه از نیاز جامعه به تألیف کتابهای کلامی و تاریخی ... غافل نبود و آثار بسیار گرانبهایی همانند «ارشاد»، «جمل»، «الفصول المختارة»، «اوائل المقالات» و ... از خود به یادگار گذاشت. به فرموده استاد علامه سید مرتضی عسکری:

«سهم شیعه در پاسداری از وقایع تاریخ اسلام بیش از مکتب خلفاء است. کافی است در این باره رجال نجاشی و فهرست شیخ طوسی را ببینید و ملاحظه کنید که اصحاب ائمه چقدر در سیره و تاریخ نوشته اند. گرچه از زمان شیخ طوسی حوزه های علمی ما تک بُعدی شده است. شیخ مفید جمل را نوشته است ولی آیا فقها و آیات عظام تمایلی به نوشتن چنین مطالبی نشان می دهند؟ و به تألیف چنین کتبی می پردازند؟ کم کم حوزه های علمی تک علمی شدند و سیره را کنار گذاشتند، در نتیجه اخبار سیره صحیح که اصحاب ائمه نوشته بودند، در دست نیست.»^۳

و به تعبیر دیگر، فقیهان و عالمان آن روز علمی غیر از فقه و اصول را کسرشان نمی دانستند و پرداختن به عقاید، تاریخ و بررسیهای گونه گون علمی و فکری را دون شان خود نمی پنداشتند، و آنچه را مورد نیاز جامعه می دانستند و مقتضی مرزبانی خود تلقی می کردند بدان عمل می کردند. بدین لحاظ ما بسی مفتخریم که مجتهدان و فقیهان پیشینیان امثال شیخ مفید، سید مرتضی، شیخ طوسی، علامه حلی و ... در دانشهای گوناگون دست داشته و کتاب و رساله نوشتند اند.

محمد بن محمد بن نعمان، معروف به شیخ مفید که به سال ۳۳۸ از مادر بزاد، و پس از سالها تعلیم و تعلم، تدریس و تألیف و گذراندن افتخار آمیز فرازونشیب زندگی و بر جای نهادن دهها اثر ژرف و گرانبه و پروراندن شاگردانی بس بزرگ و ارجمند، به سال ۴۱۳ رخت از جهان بریست.

شیخ مفید از قله های افراشته فرهنگ تشیع و بزرگ قافله سالار دانش و بینش و از متکلمان برجسته شیعه در قرن چهارم هجری است. که در این سطور کوتاه، عرضه ابعاد زندگانی و جایگاه بلند او ممکن نیست و این مهم را مقالی دیگر و مجالی دیگر باید. او در ابعاد مختلف فرهنگ اسلامی کتاب نوشته است؛ کتاب «الجمل» یکی از آثار گرانبه آن بزرگوار است، که اینک گزارشی از

محتوای آن را با چگونگی تصحیح متن آن که در حال انجام است تقدیم می داریم.

محتوای کتاب:

شیخ مفید کتاب جمل را به درخواست فردی نگاشته، که از او خواهش کرده است تا کتابی درباره جنگ جمل و آراء و عقاید مسلمانان درباره آن بنویسد. وی در پاسخ شخص یاد شده فرمود: من کتابی می نویسم که همگان بتوانند با مطالعه آن به حقیقت ماجرا پی برند و حق را از باطل و سره را از ناسره تشخیص و تمیز دهند.^۴ با عنایت به این مشکل که به تصریح او: کتابهایی که درباره جنگ جمل نگاشته شده چنان آشفته و اخبارش مخلوط است که کسی را توان آن نیست تا بتواند حقیقت ماجرا را از لابلای آنها دریابد، شیخ مفید کتاب جمل یا النصرة لسید العتره فی حرب البصرة را در دو بخش تنظیم کرده است: در بخش اول واقعه جمل را از دیدگاه کلامی بررسی و تحقیق نموده است. همان گونه که گفتیم فتنه جمل از صدر اسلام مورد بحث و نقض و ابرام بوده است. بسیاری از مسلمانان و به ویژه شیعیان، امیرالمؤمنین علی

- علیه السلام- را ناگزیر از جنگ می دانستند و می گویند چاره ای جز ریشه کن کردن فساد نبود، زیرا فتنه جویمان جمل بر امام معصوم - علیه السلام- و رهبر مسلمانان خروج کرده و کیان حکومت نوپای اسلام را به خطر انداخته بودند و شرعاً محارب و واجب القتل بودند. گروهی دیگر از مسلمانان می گویند: یکی از دو طائفه حتماً باطل بوده، ولی تشخیص آن غیرممکن است برخی دیگر گفته اند: هر دو گروه باطل بودند! همچنین عده ای دیگر گفته اند: هر دو گروه راه صحیح و صواب رفتند و به اجتهاد خود عمل نمودند. تعدادی نیز گفته اند: اصولاً جایز و سزاوار نیست که در مورد اصحاب پیامبر -ص- سخن گفته شود و یا اظهار نظری شود، لذا در مورد هیچ یک از دو طائفه نمیتوان بحث نمود... مرحوم مفید تمامی آراء و عقاید فرقه های اسلامی را در نخستین بخش کتاب آورده و با دلیلهای محکم و منطق روشن و مستدل پاسخ گفته است.

بخش دوم کتاب تاریخ جنگ جمل و گزارش آن است. مؤلف چکیده و عصاره ماجرا را از لحظه های شروع تا پایان آن، براساس منابع و مآخذ معتبر، بدون تعصب و طرفداری بی مورد به طور دقیق نقل کرده است.

ویژگیهای کتاب:

جمل مفید دارای نقاط برجسته و ویژگیهای بسیاری است که به برخی از آنها ذیلاً اشاره میشود:

۱- نویسنده کتاب یکی از عالمان بزرگ و مراجع عظیم الشان شیعه است. لذا کتاب از استحکام بسیار والا و بالایی برخوردار است، خصوصاً که از آخرین تألیفات او است و در سنین غنای فکر و پختگی بیشتر اندیشه او نوشته شده است.

۲- گفتیم که کتابهایی که نزدیک به زمان واقعه جمل نگاشته شد، فعلاً هیچ کدام در دست نیست، فقط گزینشی و تکه هایی که مورخان بعدی نقل کرده اند، برای ما مانده است، با توجه به این نکته که غالباً هر مورخی مطالبی را که با افکار و عقاید و مذهب خودش سازگار است نقل می کند، و از مسائلی که بعضاً به ضرر او تمام می شود چشم پوشی می کند، اهمیت و ارزش کتاب مفید روشن می شود. آنگاه می بینیم تنها مفید است که مطالبی از آنها را به دست ما داده است و می توان گفت اثرش از این نظر تقریباً منحصر به فرد است.

۳- در بین کتابهایی که مستقلاً درباره جمل نوشته شده و هم

اکنون موجود است، این کتاب گسترده ترین و کاملترین آنهاست، بدین سبب منبع و مآخذ معتبر و جامعی درباره واقعه جمل محسوب می شود.

۴- همانطور که مؤلف تصریح کرده، در این اثر فقط از منابع و مآخذ اهل سنت استفاده شده و با گفتار خودشان به ایشان پاسخ داده است. ارزش و اهمیت این مطلب بر اهل فن پوشیده نیست.

۵- نویسنده به هیچ وجه و هیچ گونه اعمال تعصب ننموده و همانگونه که روش پسندیده اوست کمال ادب و احترام را نسبت به افکار دیگران مراعات کرده، با منطق قوی، استدلال محکم و احتجاج دندان شکن خصم را مجاب نموده است. گفتنی است که در سراسر کتاب، از آغاز تا انجام، حتی یک مورد لعن، ناسزا و دشنام دیده نمی شود.

۶- کتاب همانند اقیانوسی است مملو از جواهر و اشیای قیمتی که هر کس فراخور حال خود می تواند از آن استفاده کند و بهره جوید: متکلم و دانشمند علم عقاید از احتجاجات کلامی آن، فقیه از مسائل فقهی آن (مثلاً اسیر مسلمان نباید کشته شود، زن و بچه مسلمان، اسیر نمی شود و...) و آنجا که امیرالمؤمنین علی - علیه السلام- هنگام انتصاب ابن عباس به استانداری بصره دستورالعملی به او داد، بهترین درس برای زمامداران و سیاستمداران اسلامی است، و عفو و بخشش و بزرگواری آن حضرت نمونه اوج کرامت اخلاقی است و مورخان و پژوهشگران تاریخی از گزارش صحیح و چگونگی ماجرا اطلاع دقیق حاصل می کنند و...

۷- کتاب آکنده و لبریز از نکات بسیار مهم تاریخی است که بسیاری از آنها تقریباً منحصر به فرد است. افسوس که این مختصر، آوردن نمونه هایی از آن را بر نمی تابد.

پیدایش کتاب:

کتاب جمل را دو شاگرد بزرگ مفید، شیخ طوسی^۵ و نجاشی^۶ در فهرست تألیفات و تصنیفات او ذکر کرده اند و شیخ طوسی فرمود: من آن را بیش از یک بار نزد مفید خوانده ام این شهر آشوب^۷ نیز آن را در فهرست آثار مفید آورده است. گویا بعدها نسخه آن کمیاب و اندک اندک نایاب شده، به طوری که در طول نزدیک به ده قرن، از آن اطلاعی در دست نبوده و کسی از آن مطلب نقل نکرده است. حتی علامه مجلسی با آن همه تلاشهای طاقت فرسا و شگفت انگیز که در راه جمع آوری نسخ آثار شیعه متحمل شد، و نیز کتابشناس

شیوه تصحیح و مراحل پژوهش:

مراحل و چگونگی پژوهش براساس نسخه‌های یاد شده چنین است:

الف) مقابله نسخه‌ها و تحقیق و تصحیح و مراجعه به مصادر و مآخذ و سرانجام گزینش متنی صحیح با قیاس و تلفیق از کلیه نسخه‌ها و با در نظر گرفتن مصادر و مراجع.

ب) استخراج آیات و روایت.

ج) استخراج منابع و مآخذ و اقوال.

د) پانوشتها و توضیحات لازم و تشریح لغات مشکل و مباحث رجالی و تاریخی و...

ه) اعراب اشعار، احادیث و کلمات مشکل.

و) انواع فهرستهای گوناگون و راهگشا.

ترجمه کتاب:

در سال ۱۳۶۶ ش متن چاپ شده در نجف را جناب آقای دکتر محمود مهدوی دامغانی به فارسی ترجمه کرد و به سال ۱۳۶۷ ش به همت نشرنی منتشر شد. مترجم، مقدمه کوتاهی درباره مؤلف و کتاب جعل دارد و مقداری نیز پابریگ توضیحی؛ فهرست راهنمایی هم در آخر کتاب آمده است. گزینش جالب و حسن انتخاب مترجم محترم، بسیار قابل تحسین و ستایش است. ترجمه نیز نسبتاً خوب و گویای محتوای کتاب است، ولی چون براساس همان متن مغلوط بوده، اکثر اشتباهات متن چاپی عربی، قهراً به ترجمه فارسی راه یافته است.

پاورقیها:

۱. کنزالعرفان فی فقه القرآن. فاضل مقداد، مکتبه المرتضویه، ص ۳۸۶.
۲. فهرست ابن ندیم، چاپ تجدد صفحات ۱۰۵، ۱۱۱، ۱۱۵ پ ۲۸۵...
۳. نقد متد طبری در تاریخ نگاری، گفتگوی سید مرتضی عسکری (کیهان اندیشه، شماره ۲۵، مرداد و شهریور ۱۳۶۸) ص ۴۱.
۴. جعل مفید، چاپ نجف ص ۱۸.
۵. فهرست شیخ طوسی، منشورات رضی، ص ۱۵۸.
۶. رجال نجاشی، چاپ داوری ص ۲۸۸.
۷. معالم العلماء، چاپ نجف، ص ۱۱۳.
۸. رجوع شود به بحار الأنوار، ج ۳۲، ص ۱۴۹-۳۶۴.

خبیر رجالی کبیر، میرزا عبدالله افندی، از آن اطلاع نداشته اند ولذا است که در بحار از آن مطلبی نقل نشده است. تا اینکه بحمدالله. اخیراً در نجف نسخه‌ای از آن یافت شد و با اندکی اصلاح به چاپ رسید، آنگاه پس از مدتی همان چاپ نجف، بدون رعایت امانت و ذکر نام ناشر اصلی در قم افست شد.

این چاپ آکنده از اغلاط گوناگون و اشتباهات فاحش است، به حدی که تقریباً این اثر غیر قابل استفاده شده و دریغ است که همچنان مغلوط بماند و احیاء نشود. از این روی، تصمیم گرفته شد که این در گرانها و گوهر کمیاب، غبارها از رخس زوده شود و با تحقیقی شایسته و چهره‌ای منقح و مهذب به زیور طبع آراسته و تقدیم مجامع علمی و شیفتگان فرهنگ گهربار اسلام و تشیع گردد. البته به اقتضای الفضل للمبتدی وان احسن المقتدی حق تقدم با دست اندرکاران چاپ نجف است که سعیشان مشکور باد.

بهر حال حدود یک سال است که کار تصحیح و تحقیق کتاب شروع شده و امید است که برای کنگره هزاره مرحوم مفید (در سال ۱۴۱۳ منتشر شود و ارمغانی برای محققان و پژوهشگران تاریخ اسلام باشد.

نسخه‌های معتمد:

برغم تفحص و جستجوی زیاد و تتبع در فهرستهای کتابخانه‌های داخل و خارج کشور و پرس و جواز کتابشاسان بزرگ و آگاهان فن، جز دو نسخه خطی از آن به دست نیامد. اساس کار در تصحیح و تحقیق، دو نسخه خطی و یک نسخه چاپی، با مشخصات ذیل است:

- ۱- نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی که از کتابهای مرحوم شیخ الاسلام زنجانی است. این نسخه به سال ۱۳۳۸ ق در نجف اشرف نوشته شده و دارای خطی خوش و ۱۴۵ صفحه است.
- ۲- نسخه متعلق به کتابخانه آستان قدس رضوی - سلام الله علیه - تاریخ کتابت آن ۱۳۵۲ ق در نجف اشرف و به خط زین العابدین فرزند محمد ارومیه‌ای است. این نسخه گرچه خود قدمتی ندارد، ولی به گفته مستنسخ از روی نسخه‌ای بسیار عتیق و کهن استنساخ شده است. نسخه مذکور دارای ۲۲۳ صفحه و خطی خواناست و توضیحاتی از مستنسخ در حاشیه آن آمده است.
- ۳- نسخه چاپی نجف که در سال ۱۳۸۲ هـ ق، در (المطبعة الجیدریه) به چاپ رسیده است. این نسخه در چاپ دوم با نسخه خاندان کاشف الغطاء مقابله شده است و پانوشتهایی سودمند دارد.